

Heller Ágnes:1968

1968 dátumokban

1968 éve számomra felejthetetlen; ezért lesz az erről az esztendőről írott krónikám személyesebb, mint szerettem volna. Nem tudom, hányan éltek meg ezt az évet hozzám hasonlóan. De nem tudok írni róla másként, mint ahogy megéltem.

Az 1968-as évre nyíló szilveszter éjszakája volt az első az 1956-ra nyíló óta, amikor boldog új évet kívánva egymásnak tényleg reménykedni kezdtünk, ha sok szkepszissel és fenntartással is, egy kicsit boldogabb új esztendőben. Amikor többes szám első személyben beszélek, mindig a Budapesti Iskolára gondolok (Fehér) Ferire, (Márkus) Gyurira és Marysiára, (Vajda) Misura, (Háber) Juditra, továbbá szűkebb baráti és szélesebb ismeretségi körünkre, s természetesen Lukács Györgyre.

1967-ben hirdették meg ugyanis az új gazdasági mechanizmust, amitől ha nem is vártunk sokat, de mégis valamit. Lukács szokta mondogatni, hogy a gazdasági reform maga után fogja vonni a politikai reformot. Ezt kissé arra a hiedelemre alapozta, hogy a fölépítmény, ebben az esetben a politika, mindenképpen követni fogja az alapot, azaz a gazdaságban bekövetkezett változásokat. De akár így, akár úgy magyaráztuk, úgy látszott, hogy valami mégiscsak megváltozhat. Nagyon nehezen engedtünk utat a reménynek, hiszen éveken át úgy éreztük, hogy egy vég nélküli sötét alagútban mozgunk, és talán soha nem is fogjuk látni az alagút végét. De a '67-es esztendőben valóban megindult valami mozgás. Én akkor a Szociológiai Intézetben voltam, ahol az intézet akkori igazgatója, Hegedűs András lázasan tevékenykedett az új gazdasági mechanizmus előkészítésében. Minden héten elmesélte, hogy ez vagy az a közgazdász, magát beleértve, azon a héten milyen új javaslattal állt elő. Igazában nem is az volt fontos, hogy az egyik vagy másik javaslatot az ember jónak vagy rossznak találta, hanem az, hogy különböző közgazdászok különböző javaslatokat tehettek, egymással vitába szállhattak, s különösen az, hogy ezek a javaslatok többnyire a központi irányítás ellen és a piaci mechanizmusok beindítása mellett érveltek.

Január elsején indult be hivatalosan az új gazdasági mechanizmus. Mihelyt felébredtem, azonnal lementem az utcára, hogy saját szememmel láthassam azt a páratlan csodát, hogy ugyanannak az árucikknek az ára különböző üzletekben különböző lehet. Az üzletek persze zárva voltak, így az eszpresszókra kellett hagyatkoznom. S mikor felfedeztem, hogy az egyik eszpresszóban a szimpla fekete 10 fillérrel drágább, mint a másokban, ujjongtam. Íme, beindult a piaci mechanizmus! Íme, itt a verseny! – Sokkal többet ezután sem tapasztaltam az új gazdasági mechanizmus működéséből. Igaz, rövid időn belül számunkra izgalmasabb események kezdtek kibontakozni Varsóban és Prágában. Bár a változásnak köztünk senki sem tulajdonított nagyobb jelentőséget. Március vége felé jártunk, mikor érzékeltük a csehszlovákiai események jelentőségét – ekkor érkezett el hozzánk a „prágai tavasz”. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése ekkor más fényben is jelent meg. A következőképpen gondolkodtunk: Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország politikailag az utóbbi tizenkét évben aszinkronban volt. Ez könnyítette meg a Szovjetunió dolgát. Most, ha minden jól megy, megnyílik a lehetőség arra, hogy legalábbis a csehszlovák és magyar politikai fejlődés szinkronizálódjék. Kettővel nehezebb elbírní, mint eggyel, a szinkronizálás megnöveli az esélyeket mind nálunk, mind Csehszlovákiában. Sokkal jobbak lesznek a lehetőségeink arra, hogy a gazdasági reformokat politikai reformokká alakítsuk át. Így helyeződött a magyar új gazdasági mechanizmus működőképességének megítélése egy szélesebb perspektívába. De ennek a politikai fejleményekben olyan sűrű esztendőnek első hónapjában – az én

életemben legalább – két új tapasztalat megelőzte a prágai tavasz első reményeit...

Január közepén kiengedtek egy franciaországi konferenciára. Az akkoriban „liberalizálódó” kultúrpolitika inkább engedélyezte az utazásokat, mint korábban, még az „ötvenhatosok” esetében is. Persze voltak olyanok, akiket sosem engedtek külföldre, mint Bibó Istvánt vagy Lőcsei Pált. De nekem szerencsém volt. Rengeteg huzavona után végül megkaptam az „ablakot”, és így életemben először, majdnem negyvenesztendőskoromban megérkeztem Párizsba, ahol Tordai Zádor kalauzolt. A konferencián, melyet Lucien Goldmann szervezett, s melyen Adorno is részt vett, én Lukács esztétikájáról beszéltem. Persze szokás szerint élesen vitatkoztunk egymással. De az utolsó napon ennek hirtelen vége szakadt. Felszólalt egy dühös fiatalember, és azt mondta, hogy hagyjuk abba, hiszen mi, mind a hárman, egy követ fújunk, mindannyian a „magas művészet” papjai vagyunk. Le a magas művészettel, le a „szent családdal” kiáltotta, „éljen Arrabal!”, mire az összegyűlt fiatalemberek egy emberként kezdtek skandálni „Ar-ra-baal, Ar-ra-baal!” Nekem akkor fogalmam sem volt arról, hogy ki az az Arrabal, és azt sem tudtam eldönteni, hogy szeretem-e vagy pedig utálok-e azt, ami körülöttem történik. De a párizsi május már nem sokat váratott magára.

A második tapasztalat is személyesen érintett. Már 1967-ben is erős antiszemita kampány indult meg a lengyel pártvezetésben. Adam Schaff titokban érkezett Magyarországra azért, hogy Lukácsnak panaszkodjon, s arra kérje, hogy tárja az ügyet a nyilvánosság elé (Lukács ugyanakkor megvetéssel tette hozzá, hogy arra kérte őt, hogy semmiképpen ne mondja meg, hogy információja kitől származik). Március 8-án Varsóban több ezer diák tüntetett a sajtószabadságért, szólásszabadságért. Mi, magyarok, hosszú ideig úgy tekintettünk Lengyelországra, mint arra a kelet-európai országra, ahol még pislákol egy kis szabadság. Most ennek vége lett. A tüntetést szigorú megtorlások követték. Leszek Kolakowski, régi barátom, jelentős lengyel filozófus, az egyetemen tartott drámai szónoklatában már korábban is arról beszélt, hogy eltávolították egyetemi tanári állásából. 1968-ban a lengyel értelmiség színe-java – Kolakowski mellett Brus, a közgazdász, Bauman, a szociológus, Bacsko, az eszmetörténész és mások – kivétel nélkül az emigrációt választották. Ezek az értelmiségiek később mind jelentős szerepet töltek be újonnan választott hazájuk szellemi életében. De Lengyelország végleg elvesztette őket.

A szomorú lengyel események figyelmeztethettek arra, hogy a szinkron megint egyszer rosszul működik. Velük párhuzamosan azonban kibontakoztak a derűs prágai események. Március 30-án Svoboda váltja fel Antonín Novotnyt a Csehszlovák Szocialista Köztársaság élén. Április elején Cerník lesz a miniszterelnök. Mostantól fogva mindannyian „drukkerek” vagyunk.

Ami a legnagyobb hatást tette akkor ránk, az a sajtószabadság folyamatos és felelősségteljes gyakorlása volt, valami, amire nekünk az '56-os év tíz szabad napja alatt nem nyílt igazán alkalmunk. A cseheknek (még) volt idejük. A Szabad Európa rádióból az is megismerhette a cseh lapok írásait, aki – mint például én – nem értette a nyelvet. Lázasan kezdtük keresni a kapcsolatokat azokkal a csehszlovák testvérintézményekkel, melyekhez mindeddig semmi közünk nem volt. Kosik nevét ekkorra már minden magyar értelmiségi ismeri. Az eddig – számunkra – ismeretlen Patocka is rokonszenvet és tiszteletet ébreszt. Elfogadom egy cseh egyetem szeptemberi meghívását. Közös ügyünk van, fontosnak tartjuk megismerni egymást.

Akkoriban gyakran hasonlítottuk össze a magyar '56-ot a cseh '68-cal. Egyszer Bíró Yvette lakásán az '56-os Petőfi Kör néhány vezetőjével együtt arról folyik a szó, hogy járhatóbb út-e a cseh reform, mint a magyar forradalom. A kérdés persze praktikus volt, lényegileg az, hogy be fognak-e avatkozni az oroszok, vagy sem. Ez a kérdés mindig napirenden is maradt, nemcsak az '56-os analógia miatt, hanem azért is, mert a szovjetek sosem szűntek meg nyíltan

beavatkozni a csehszlovák párt és állam ügyeibe, mondjuk például a kommunista pártok márciusi budapesti tanácskozásán, vagy a Drezdai összejövétel alkalmával, ahol a szocialista országok vezetői a cseh „elvtársak hibáiról” tanácskoztak. Később a kommunista pártvezetők Prágában megint hasonló húrokat pengettek. Akkor úgy tudtuk, hogy a német párt képviselte a legkeményebben a beavatkozás politikáját. Emlékszem egy április végi kirándulásra, ahol egy hosszú (lombtalan) erdei úton lefelé baktatva csak arról vitatkoztunk, hogy lesz-e szovjet intervenció, vagy sem. Feri azt mondta, hogy nem fognak beavatkozni, Márkus Gyuri azt, hogy igen, a többiek pedig azt, hogy fogalmuk sincsen, csak reméljük, hogy nem. Gyuri volt persze mindig a realista. Véleményünk röviden az volt, hogy a prágai tavasz a magyar '56-tal szemben kevés, de ki tudja, talán a kevesebb az igazán járható út. Furcsa, hogy az ember hogyan tanul és hogyan felejt el azt, amit már megtanult. Míg 1956-ban arra a következtetésre jutottam, hogy a rendszer megreformálhatatlan, 1968-ban – egészen augusztus 21-ig – megint hinni kezdtem a megreformálhatóságában. De, mondanám ma, nem volt a csillagokban megírva, hogy 1989 helyett nem 1956-ban vagy 1968-ban történik meg a rendszerváltás.

A prágai eseményeket és az új gazdasági mechanizmushoz fűzött reményeket a magyar pártvezetés egy része is lereagálta. Mint mindig, ekkor is felrepítettek Kádár-legendákat. Azt suttozták, hogy Kádár Dubceket és Svobodát támogatja. De nekünk Kádárban, akiben az '56 utáni megtorlás főszerzőjét, magyarul gyilkost láttunk, nem volt semmi bizalmunk. De kétségtelen volt, hogy Aczél akar a Budapesti Iskolától valamit. Feri többször beszélt Aczéllal. 1967-ben zárták vissza Lukácsot a pártba. Csoportunkból (Feri és az én kivételelemmel) mindenki párttag volt, de ez nem jelentette azt, hogy ők megközelíthetőbbek lettek volna. Mégis, Aczélék (többek között Meruk is) egy ideig játszottak azzal a gondolattal, hogy megreformálják az egyetemi filozófiaoktatást, és Márkus Gyurit nevezik ki egyetemi tanárnak. Ezt az is jelezte, hogy Király Istvánnak megjelent egy cikke a Népszabadságban, melyben Lukács György marxizmusa számára monopolhelyzetet követelt az egyetemi oktatásban. Ezen az íráson annyira felháborodtunk, hogy egy kiránduláson a dolgot megbeszélve elhatároztuk, hogy valakinek közölünk meg kell írnia, hogy semmiféle monopóliumra nem tartunk igényt, mert elvileg ellene vagyunk minden monopóliumnak. Márkus Gyuri vállalta a cikk megírását. „Az irányzatok a marxizmusban” című cikke júliusban jelent meg, és botrányt kavart. A politikai és ideológiai pluralizmus úgynevezett zászlóbontásának tekintették, s nem ok nélkül. Aczél erre úgy reagált, hogy nem akar magának egy új Kolakowskit bevásárolni. Szerencsénk volt, hogy az ügy elhúzódott, és a szovjet intervencióval véglegesen tárgytalanná is vált.

A prágai tavasz egy másik „kulturpolitikai” hatása is szerepet játszott életünkben. Jancsó Miklós ekkor tudott kitörni a karanténból, a rossz szemmel nézett filmművészek listájáról. Feri nagy híve volt Jancsónak, igen pozitív kritikákat írt három vagy négy filmjéről a Bíró Yvette szerkesztette Filmművészetbe, az akkori magyar kulturális élet egy kivételesen igazmondó fórumába, és Aczélnál is előszobázott Jancsó érdekében. Jancsóval és Mészáros Mártával akkoriban gyakorta össze is jöttünk. Yvette a filmgyárban az akkor még bemutathatatlan nyugati filmeket vetítette le szűk baráti körben. Ez bizonyára nem lett volna lehetséges Újhelyi Szilárd tudta nélkül. A magyar–csehszlovák szinkrontól a kulturális élet fellendülését is vártuk. A Budapesti Iskola tagjainak belső, ezoterikusan baráti élete azért ezen a tavaszon is úgy folyt, mint annak előtte. Megbeszéltük egymással kéziratainkat, hetenként összejöttünk. Ugyanakkor aktívabban vettünk részt azoknak az intézményeknek az életében, melyeknek tagjai voltunk. A Szociológiai Intézetben például, ahol Marsyia és én munkatársként dolgoztunk, határozottabbak és élénkebbek lettek a viták. Én is kezdtem fontosabbnak tartani az intézményben folyó életet, mint ahogy addig tettem.

Miközben mi Prágának drukoltunk, a Nyugat is forrongani kezdett. Franciaországban, Németországban és Amerikában megindult az a mozgalom, amit azóta „újbaloldalnak” nevezünk. A francia, német, amerikai mozgalmaknak voltak közös jellemzőik, de sajátos vonásaik is. Ma már tudjuk, hogy ez a mozgalom megváltoztatta azt a világot, amit mi akkoriban sommásan „Nyugatnak” neveztünk. Minden átalakult: a politika, a gyermeknevelés, a szexuális szokások, a hivatali viselkedés, az öltözködés, az iskolák és az egyetemek szerkezete, a tanrendek, a művészet státusa és még sok más. Alain Touraine már akkor megmondta, hogy ami baloldali forradalomként jelenik meg, az voltaképpen egy drámai modernizálási folyamat. Az akkori újbaloldaliak mára majdnem kivétel nélkül liberálisak és posztmodernnek lettek, és jelentős szerepet játszanak országuk politikai, gazdasági és kulturális intézményeiben, vagy legalábbis kultúrájában. Képletesen szólva (majdnem) mind újra felvette a nyakkendőt. De ismétlem, úgyszólván semmi sem maradt olyan, amilyen volt. A háború utáni Nyugat-Európa és Amerika újrarendeződött.

A huszadik századnak erről az egyik legradikálisabb átalakulásáról Magyarországon akkoriban kevesen keveset észleltek. S még azok is, akik mint jómagam, rokonszenveztek az újbaloldali mozgalmak egy szárnyával és törekvésével (persze nem mindegyikkel), nagyon egyoldalú képet alakítottak ki arról, ami akkor történt. Mentségünk, hogy a „Nyugat” is félreértette önmagát.

Áprilisban, a polgárjogi harc kellős közepén, meggyilkolták Memphisben a fekete polgárjogi vezetőt, Martin Luther Kinget. (Nem ez az egyetlen halálos merénylet az amerikai politikában az 1968-as évben. Júniusban Robert Kennedyt fogják megölni. Ezzel a második Kennedy testvér lesz merénylet áldozata.) 1968-ban azért folyt a küzdelem, hogy a fekete lakosságnak az alkotmány egyenlő védelmet biztosítson. Ezt a célt elérte a '68-as mozgalom, s ami a feketék integrációját illeti, még ennél is többet. Martin Luther King születésnapja ma amerikai nemzeti ünnep. Ugyanebben az időben hihetetlen erőre kap a vietnami háború elleni mozgalom, mely végül is lehetetlenné teszi az Egyesült Államok hadseregének a háború erőteljes folytatását. 1968 novemberében kezdődnek meg a béketárgyalások.

Míg az amerikai polgárjogi harc hírei nem nagyon jutottak el Pestre, a háborúellenes mozgalomnak volt hatása Magyarországon, főleg az egyetemi fiatalok, és nem csak a bölcsészek körében. Furcsán hangzik, de „a” nagyhatalmak agressziói elleni tiltakozás akkor ellenzéki tetteknek számított. Hogyan lehet ugyanis, így szólt a hivatalos formula, a békeszerető Szovjetuniót az agresszív Amerikával egy kalap alá venni? De az amerikaiak vietnami háborúja elleni lelki tiltakozás többnyire őszinte volt. Ugyanakkor mégis kétértelmű. Emlékszem, hogy mi is elleneztük a vietnami háborút, de mikor az északi hadsereg végül győzött, Tordai Zádor így kiáltott fel: „Úristen, az észak-vietnamiak Saigonban! Ez rettenetes!”, és mindannyian így is éreztünk.

Az amerikai újbaloldal azonban nemcsak a politikában éreztette hatását.

A hippik, a szexuális forradalom, a kábítószer-fogyasztás mint ifjúsági divat, de a jeans és a hangosítón keresztül fogyasztott zene is mind amerikai újbaloldali találmányok voltak, ahogy az volt a diákpárticipáció is. De az amerikai újbaloldal hőse mégis a frankfurti iskolához tartozó Herbert Marcuse volt, akinek Egydimenziós ember című könyve bestsellerként járta be a világot, aki elmarasztalta a munkásosztályt a forradalom elárulásáért, az új forradalmi erőként az ifjúságot és a harmadik világot jelölte meg, és meghirdette az elidegenedésmentes társadalom gyors eljövételét. Korculán ő is jelen volt, így hát én ismertem. De ezek az újítások '68-ban még nem szivárogtak át Magyarországra.

Németországban az FDJ (félkommunista) ifjúsági szervezet kezdi a tüntetéseket és

zavargásokat. Ezek közepette a legtisztességesebb diákvezért, Rudi Dutschkét Berlinben súlyosan megsebesítették. (Később ebbe is fog belehalni.) A német mozgalom hamarosan az egyetemekre összpontosult, ahol gyakorta a professzorok megfélemlítésével gyakorlatozott. Ez történt Adornóval is, a „szent család” tagjával, aki megaláztatásaiba hamarosan belehalt.

De a leginkább '68-as a párizsi '68 volt. A diákok kezdik a tüntetéseket, majd a munkások is csatlakoznak. A vezető francia értelmiségieket a mozgalom egészen magával ragadja, még azokat is, akiket a fiatalok nem akarnak befogadni. A mozgalom nem egy mozgalom volt, hanem egy százarcú happening (ezt a szót is akkoriban kezdték ebben az értelemben használni). Sokan szkeptikusak, s még többen mosolyogják meg a romantikus álmokat a francia nép időszakos barikádszükségleteit emlegetve, de csak a jobboldal és a Kommunista Párt fejezi ki aktív ellenszenvét. (Az utóbbinak én, mint akkori újbaldali, igen nagyon örültem, hiszen a prágai tavasz és a párizsi május ellensége ugyanaz a párt – és személy – volt.) Végül De Gaulle úgy vet véget a „forradalomnak”, hogy erőt és engesztelhetetlenséget mutat. Ugyanakkor még májusban fel is oszlatja a Francia Nemzetgyűlést. De Gaulle végül azonban mégis, ha ugyan nem '68-ban, de '68 következtében fog lemondani. Abban mindenki egyetért manapság, hogy a „gaulle-izmusnak” Franciaországban 1968 vetett véget.

A Kádár-rendszer baloldali ellenzékére ekkor még – tudtommal – nem hatottak az újbaldali események. Dalos Györgyöt és Pór Györgyöt mint maoistákat állították bíróság elé 1968-ban. Egyes Nyugatot járt fiatalok ugyan hozták a híreket a francia eseményekről, de ekkor még nem volt hatásuk. Ez késleltetve következett be, 1969 és 1970 között. Majd az Orfeo együttesel, a kommunista mozgalommal, azzal a bizonyos „eksztázissal” hattól nyolcig fogják hazánkat elérni az újbaldal külső hullámai.

A Budapesti Iskola és környéke is megoszlott az újbaldal megítélése ügyében. Márkus mindig idegenül és szkeptikusan nézett velük szembe, míg Vajda Misu és én szimpatizáltunk vele. Családforma és kommunizmus című közös írásunkat akkor az újbaldal egyik hazai krédójának tekintették. Én úgy éreztem, hogy megelőlegeztem az újbaldal eszmekörét a mindennapi életről írott könyvemben, tehát nem voltam sem tanítvány, sem követő. Hogy csak magamról beszéljek, nehéz talán elképzelni, hogy hogyan tud valaki egyszerre reménykedni a piac térhódításában Magyarországon, és ugyanakkor elragadtatással üdvözölni az életformák forradalmát, de én mégis ezt tettem, s ma sem csodálkozom rajta. Végül újabban rájöttem, hogy az efféle szimpátiák vagy antipátiák inkább az ember kedélyével, mintsem politikai meggyőződésével függnek össze.

1968 májusában, amikor Párizs forrongott és Prága békésen stagnálni látszott, Vajda Misu, Háber Judit, Fehér Feri és jómagam Olaszországba utaztunk. Mind a négyen megkaptuk az akkor nekünk járó 70 dollárt, és a nekünk ugyan nem járó, de kegyként mégis kiosztott, egy kiutazásra ablakkal ellátott érvényes kék útlevelet. Először utaztam külföldre barátaimmal; ebben az élményben nagyon sok magyar értelmiségivel osztottam. Mint az utazásra kiéhezett emberek általában, sok mindent tudtunk előre. Misu még azt is tudta, hogy milyen autóbusszal kell szállni, hogy a pisai állomásról eljussunk a San Zeno-templomba. (Azóta majd minden évben Pisában vagyok, de ezt én még máig sem tudom. Arra azonban a Firenze–Pisa vonaton döcögve sokat gondolok, hogy négyünk közül, akikkel először erre jártam, ketten már nincsenek életben.) Gyönyörű út volt mindaddig, amíg Velencébe nem értünk. Ott az utcákon plakátokat pillantottunk meg efféle feliratokkal: „Szovjet hadgyakorlat Csehszlovákiában, a szovjet hadsereg átlépte a csehszlovák határt”. Vége volt minden örömnak. A kis szállodai szobába visszatérve már nem a látottakat jegyeztük fel, ahogy azt minden este szoktuk, hanem a „bevonulnak–nem vonulnak be” esélyeit latolgattuk. Alig vártuk, hogy hazaérjünk. És semmi

sem történt. Úgy tűnt, hogy mindez csak vaklárma volt.

Valami történt, de ez nem a szovjet bevonulás volt, hanem, ha tetszik, ennek az ellenkezője. Mintha a csehszlovák demokratikus reformmozgalom egy bizonyos stagnálás után újra erőre kapott volna.

Mindenekelőtt a Literarni Listy (a csehszlovák Irodalmi Újság) méltató cikket írt Nagy Imréről június 13-án, kivégzése tizedik évfordulójára. Nálunk Nagy Imre személyéről, akárcsak az 1956-os forradalomról, ha szidalmazni nem voltál hajlandó, csak hallgatni lehetett. És most beszélnek róla itt, a szomszédban. Követendő példának állítják Nagy Imrét a cseh reformerek elé. Akármilyen történt is később, ez felszabadító gesztus volt és maradt. A Népszabadság június 27-én Gosztonyi János szerkesztőségi cikkében élesen támadta ezért az írásért a csehszlovák írók lapját. De ezzel csak felhívta az írásra a figyelmet. Azok is tudomásul vették, akik különben semmit sem tudtak volna róla. Egy hang törte meg a csendet. Még nem egy magyar hang, de mégis egy hang volt.

Ugyanezen a napon hozták nyilvánosságra a 2000 szó néven ismert és halhatatlanná vált kiáltványt. A csehszlovák társadalom „krémje” (művészek, tudósok, sportolók) kétezer szóban, azaz tömören, de ugyanakkor határozottan állnak ki ebben a demokratikus reformok folytatása mellett. Ennek a kiáltványnak döntő hatása volt arra is, ahogy mi a cseh eseményeket megértettük. Ez a kiáltvány tette ugyanis világossá számunkra azt, amit persze addig is tudhattunk volna: hogy nincs külön „csehszlovák” megoldás, mert vagy hátra, vagy előre vezet az út, vagy Gomulka felé, vagy Nagy Imre felé. Nem lehet a középen lecövekelni.

Július végén Lukács György, Feri és én együtt nyaralni mentünk. Mióta Gertrud, Lukács felesége meghalt, minden esztendőben együtt töltöttünk két-három hetet a hegyek között. 1968-ban a Mátrában béreltünk egy kis házat, melyben sem víz, sem villany nem volt. A közeli evangélikus üdülőben fizettük be a kosztot. A megnyugtató táj és a hosszú napi séták sem tudták eloszlatni a bennünk levő feszültséget. Közben pedig érdekes látogatóink is akadtak. Így Bob Cohen Bostonból, akitől először hallottunk részletes beszámolót az amerikai polgárjogi, háborúellenes és ifjúsági (diák) mozgalmakról.

A Mátrában is éhesen vártuk az újságokat Csehszlovákiából. A „beavatkoznak, nem avatkoznak be” kérdés megint a napirendre került (vagy talán soha nem került le igazán a napirendről). Ekkor érkezett a hír Ágcsernyőről, ahol a cseh és a szovjet vezetés tárgyalásai, a mi megítélésünk szerint, inkább biztató eredménnyel végződtek, majd Kádár és Dubcek pozsonyi találkozásáról. Az a hír röppent fel, hogy Kádár figyelmeztette Dubceket, hogy „nem ismeri igazán” a Brezsnyev-féléket, és hogy engedjen nekik. Ebben a bizonytalanságban hagytam ott Ferit és Lukácsot a hegyek között tovább nyaralni, és utaztam el Korculára, a Praxis zágrábi köre által rendezett korculai nyári egyetemre. Harmadszor voltam Korculán, ezen a kékségtől elárasztott dalmáciai szigeten, ahol az akkori baloldal, azaz a vörös és a rózsaszín minden lehetséges és lehetetlen árnyalata, tanárok és diákok, fiatalok és öregek gyűltek össze augusztusban két hétre, hogy előadásokat hallgassanak, vitatkozzanak és az őket érintő témákról beszélgethessenek. Nem minden augusztusban, mert mondjuk 1966-ban a hatóságok az összejövetelt nem engedélyezték. Először életemben tapasztaltam itt olyasmit, amit pluralizmusnak vagy nyilvános szabad vitának szoktunk nevezni, s vehettem részt olyan vitákban, ahol csak arra kellett figyelnem, hogy a másik mit mond, és nem arra is, hogy ki az, aki mondja.

1968-ban rajtam kívül több magyar is érkezett Korculára: Márkus Gyuri és Marysia, Tordai Zádor, Sós Vilmos és Tőkei Ferenc. A bennünket váró jelenet váratlan volt. Az újbaloldal úgyszólván elfoglalta Korculát. Transzparenszek mindenütt, vörös zászlók, újbaloldali és

ugyanakkor a kormányt bíráló jelszavak, fiatalok felvonulása. Tito már júniusban reformokat ígért a diákoknak, de ebből a diákok szerint nem lett semmi. Igaz, ebben a pillanatban engem nem a belgrádi diákok sorsa érdekelt a leginkább, de tetszett maga az ellenzéki megmozdulás, és az is, hogy az ellenzéki megmozdulásokra rendőrségi beavatkozás nélkül sor kerülhetett.

De a nyári egyetem azért békésen folyt, és érdekes volt, mint mindig. Diskuráltunk, vitatkoztunk, úsztunk. Augusztus 20-án egy magánvendéglőben (ilyet Pesten akkor még nem ismertünk) sült halat és paradicsomsalátát vacsoráztunk.

Mikor augusztus 21-én reggel 8-kor megérkeztem a konferencia színhelyére, felbolydult méhkas várt. Az emberek egymás szavába vágva kiabáltak, sírtak, tanácskoztak. Akkor jött a hír, hogy a Varsói Szerződés katonai erői megszállták Csehszlovákiát. Ideiglenesen persze. A magyaroknak nem kellett magyarázni, hogy mit jelent az „ideiglenes” szócska. Ennek a reménynek is befellegzett.

Az öreg és tekintélyes generáció, Ernst Bloch-hal az élen, ekkor tiltakozó manifesztum fogalmazására ült össze. Mi pedig (Márkusék, Zádor, Sós Vili meg én) leültünk tanácskozni, hogy mit csináljunk. (Tőkei Ferencnek hirtelen nyoma veszett.) Az nem volt kérdéses, hogy aláírjuk a közös manifesztumot. Ez csak számunkra jelentett rizikót, a többi – nyugati, jugoszláv és román – aláírók számára nem. Ugyanakkor arra a következtetésre jutottunk, hogy ez nem elég. Itt nem a Szovjetunió egyedül avatkozott be, hanem Magyarország is. Mint magyaroknak, kötelességünk külön is tiltakozni. Valahogy úgy gondoltuk, hogy ez morális feladat, s hogy ezzel megmentjük a mundér becsületét. Olyan szöveget kellene írunk, melyet mindannyian vállalni tudtunk, s mely kiáll az „emberarcú szocializmus” mellett. Miután megegyeztünk a szövegben, kellett egy politikai súllyal bíró hírügynökséget találnunk, hogy azt le is közölje. Így találtunk rá az AFP (francia sajtóiroda) képviselőjére, aki készen mutatkozott arra, hogy „leadja” a szöveget. Ezt meg is tette. Én pedig a szövegünket a tömeg előtt fel is olvastam. Nagy volt az ováció, Ernst Bloch megcsókolt. Szentimentális jelenet volt. És a kocka el volt vetve.

Sok emlékezetes jelenetre került sor azon az augusztusi reggelen. A nyári egyetem egy csehszlovák résztvevője például felszaladt a színpadra, és sírva könyörögni kezdett, hogy mentsük meg Csehszlovákiát, mert végleg elveszett!

A sírástól fuldokolva nem tudta beszédét befejezni. (1993-ban Mészáros András barátom meghívott Pozsonyba előadásokat tartani. Többek között elvitt bemutatkozni a Szlovák Filozófiai Intézet akkori igazgatójának. Udvariasan megmondtam a nevemet, mire ő: „Hát nem ismer meg?” „Honnan ismerném?” kérdelem meglepetve. „Hát én voltam az, aki Korculán a pódiumon sírva fakadtam.”)

Miután nyilatkozatunkat „leadtuk” és felolvastuk, elhatároztuk, hogy azonnal hazaindulunk. Magyarországról semmi hír sem érkezett, fogalmunk sem volt arról, hogy mi van otthon. Azt hittük, hogy nagy baj van. Azt hittük, hogy visszatér az '56 utáni megtorlások korszaka. Meg voltunk győződve arról, hogy a pályaudvaron ávósok fognak várni, hogy ezért a nyilatkozatért évekig börtönben ülünk majd. De ha nem is zárnak börtönbe, állásunkból bizonyosan ki fognak tenni. Nem így történt. A pályaudvaron Feri várt (az ávósok is bizonyára ott voltak, de nyíltan nem mutatkoztak). Az intervenció hallatán Lukácssal azonnal lejöttek a Mátrából, hallották a Szabad Európában a korculai nyilatkozatot – Pesten már mindenki tudja –, s ők is nagy megtorlásoktól tartottak. De nagyon enyhe volt akkor a büntetés (fegyelmi, útlelbevonás stb.). Börtönbe, hál' istennek nem vetettek. Állásunkat azonban hárman ötünk közül, ha nem is akkor, hanem öt évvel később, mégis elvesztettük. Nem akkor, de elsősorban azért.

Ez volt az első nyilvános tiltakozás Magyarországon a magyar kormány ellen 1957 óta.

Mások is felemelték szavukat. Csoóri Sándor például aláírási akciót szervezett az intervenció

elleni tiltakozásra, de végül is az egész kútba esett. Mások protestleveleket írtak. Így például Lukács György, Hegedűs András, Fehér Ferenc. Vajda Misu a Filozófiai Intézet párttaggyűlésén tiltakozott és fejezte ki velünk a szolidaritását, mondván: ha Korculán lett volna, ő is aláírta volna a nyilatkozatot, míg Radnóti Sándor a Balatonról írt levelet Király Istvánnak, hogy tekintse tárgytalannak pártfelvevési kérelmét. A Szociológiai Intézetből többen is írtak tiltakozó leveleket. Ezekről akkor mind tudtam, de gondolom, voltak olyan tiltakozók is, akiket nem ismertem. Az efféle protest akció akkor még új volt, még nem voltak meg a kialakult formái. Bizonyára többen tiltakoztak volna, ha tudják, mit tegyenek. Később, mondjuk a Charta '77 idején, ezek a formák már kialakultak, s akkor már tudták mindazok, akik tiltakozni akartak, hogy hogyan tegyék.

Az augusztusi katonai intervenciónak általában nem voltak olyan súlyos közvetlen következményei Magyarországon, mint amire akkor számítani lehetett. Igaz, az új gazdasági mechanizmus befulladás, a szinkronizációból nem lett semmi, a demokratikus reformok reménye szertefoszlott. De mégsem tért vissza a tenger csendje, mégsem érezte az ember megint úgy, mintha egy vég nélküli sötét alagútban botorkálna, mint annak előtte.

Csehszlovákiában persze más volt a helyzet. Ott akkor jött a fekete leves. Szeptember elején Dubček elvállalta, hogy a szovjetek megszállta Csehszlovákiában is a párt első titkára marad, s ez meglehetősen demoralizálóan hat. Megkezdődik a reformisták visszaszorítása, az értelmiség és mások – általunk olyan jól ismert – tömeges kivándorlása. A magyarság ügye is rosszul alakul. Gustav Husák pedig hadjáratot indít az úgynevezett antiszocialista (értsd: demokratikus) eszmék és törekvések ellen. Ezt a folyamatot hívták aztán a cseh kommunista vezetők „normalizálódásnak”.

A varsói csapatok csehszlovákiai intervenciójának volt egy másik, indirekt hatása is. Ugyanis azok az országok, melyek nem vettek részt a beavatkozásban, hanem vagy semlegesnek deklarálták magukat, vagy pedig elítélték azt, a Nyugat szemében meg nem érdemelt erkölcsi tőkét halmoztak fel. A nyugati államok ugyanis befolyási szférákban gondolkoztak és politizáltak. Így azután Románia egyrészt, Kína másrészt kamatoztatni kezdte meg nem érdemelt erkölcsi tőkéjét. Románia itt valami újat kezdett, míg Kína szovjetellenes radikális kommunizmusával már régebben is ezt az utat járta. Magyarország számára Ceausescu Romániája volt ebben a vonatkozásban fontosabb.

Ceausescu ugyanis következetesen törekedett arra, hogy népességcserével, a megyei határok megváltoztatásával és egyéb intézkedésekkel egyre inkább háttérbe szorítsa az erdélyi magyar autonóm tartományt, s helyében három magyar többségű megyét (Kovászna, Hargita, Maros) alakítsanak ki, bár ez a politika még nem bontakozik ki világosan. De a változás módját ad a románosítási politika radikális beindítására. A következő években ez a politika egyre erőteljesebbé válik, és normális létében fenyegeti a magyar kisebbséget. A párhuzamosan növekvő belpolitikai terror persze az egész lakosságot sújtja. De Ceausescu a Nyugat szemében hosszú ideig még mindig az a kommunista vezető marad, aki egyszer nemet mondott a Szovjetunióknak.

A '68-as év végén valami fontos dolog történik az amerikai politikában. Nixon lesz a Republikánus Párt elnökjelöltje, és novemberben ő nyeri meg az elnökválasztást. Nixonnal együtt porondra lép Kissinger is, aki majdnem nyolc éven keresztül döntő befolyást fog majd gyakorolni az amerikai külpolitikára. Elkezdődik a nagyhatalmak közötti „détante”, a külpolitikai pragmatizmus korszaka. A Földet pacifikálják, kölcsönös megegyezéssel politizálnak. Ezt a politikát sokan a jaltai szerződés újrafelmelegítésének fogják tekinteni. Az atomfegyver „elrettentő” funkciója is ekkor válik katonai doktrínává. Nixon persze majd Kínát is meg fogja látogatni. De ezek a tervek 1968-ban még csak Kissinger fejében léteznek.

Magyarországon még valami fontos történik 1968-ban, valami, ami nem kerül be a történelem annaleseibe. Nem a mexikói nyári olimpiára gondolok itt, amelyik, mint minden olimpia mindig, októberben a televízióhoz szögezte Magyarország lakosságát, hanem a második táncdalfesztiválra egy hónappal korábban. Furcsa ma elképzelni, hogy mindenki, de a szó szoros értelmében mindenki nézte-hallgatta a táncdalfesztivált. Még kevés embernek volt televíziója. Így eljöttek a szomszédok is. A gyerekek (az én fiam négyéves volt akkor) engedélyt kaptak, hogy később menjenek aludni (akkor még nem volt divatban a permisszív nevelés). Mindenki drukolt valakinek. És akkor jött az Illés együttes, és egy csapásra elvitte a pálmát. Fiatal vagy kevésbé fiatal, de ettől kezdve mindenki, aki „számított”, az Illés együttes dalait dúdolta otthon, kiránduláson, talán még a fürdőszobában is.

Mi volt az Illés együttes titka? A szöveg, a dallam, az előadásmód.

Akár tudatos volt ez, akár nem, az Illés együttes tagjai részéről, dalaik protest-songok voltak, így hatottak, így fogtuk fel őket. Bármiről is szóltak szó szerint, mi mindig allegorikusan értelmeztük őket, mert alkalmat adtak rá, hogy „arra a bizonyosra”, tehát az elnyomásra gondoljunk. Olyan sorok, mint „Testvéreim gyilkosává én sosem válok” (nem tudom, jól idézem-e), közvetlenül fejezték ki ezt a hangulatot, de olyan sorokat, mint „Azt hiszed, hogy nyílik még a sárga rózsa” csak nagy allegóriafejtő bravúrral lehetett a prágai tavaszra és annak leverésére asszociálni. Mégis ez történt. A népdalokat idéző dallamvilág – mai kifejezéssel – „idézetként” hatott. Az Illés együttes idézte, megidézte a népdalok világát, hogy ezekkel az idézetekkel abszolúte a jelenkorhoz, abszolúte a jelenkor ifjúságához beszéljen. Ez az együttes volt a hazai Beatles, és hasonló szerepet is töltött be. A fiatal generáció siratta is sosem létező könnyed ifjúságát, egy dacos, haragos, de az életre mégis „igent” mondó generáció. Nem volt semmi „újbalos” az Illés együttes szövegvilágában, ennek ellenére mégis tartott az akkor feltűnő új ifjúsági zeneformákkal valamiféle rokonságot.

Egy monolit kultúrában monolit a protest is. De ez akkor nem volt baj, mert egyesített. Könnyebb volt egynek érezni magunkat mindenkivel, aki azt énekli, hogy virág sincsen, te sem vagy már, miért kellett, hogy így legyen (emlékezetből, így valószínűleg rosszul idézem, de jellemző, hogy így emlékszem rá), mint megegyezni abban, hogy mit csináltunk rosszul, hogy van-e remény vagy sem, és hogyha van, hát miben.

1968. jan. 1. Kezdetét veszi az új gazdasági mechanizmus.

1968. jan. 2. Fokvárosban Christian Barnard végrehajtja második – ezúttal sikeres – szívatültetését.

1968. jan. 5. Alexander Dubcekot választják a CSKP első titkárává.

1968. jan. 11 . Az Egyesült Államokban hideghullám söpör végig, amely 76 áldozatot követel.

1968. jan. 21. Grönland felett lezuhan egy B–52-es típusú amerikai bombázógép, amelynek négy hidrogénbombája eltűnik.

1968. jan. 22. Kádár János és A. Dubcek Tapolcsányban tárgyalnak, majd február 4-én újra találkoznak Pozsonyban.

1968. febr. 6. A franciaországi Grenoble-ban megnyitják a X. Téli Olimpiai Játékokat.

1968. febr. 7. Ausztriában eltörlik a halálbüntetést.

1968. febr. 16. Romániában megszüntetik a Maros Magyar Autonóm Tartományt. Helyén három magyar többségű megyét – Kovászna, Hargita, Maros – alakítanak ki.

1968. febr. 26. Az amerikai védelmi minisztérium megszünteti a nukleáris fegyverekkel

felszerelt B–52-es bombázók állandó készenléti repülőjáratait.

1968. március Az 1967. júniusi arab–izraeli háború nyomán zsidóellenes kampány bontakozik ki a lengyel állami és pártvezetésben.

1968. márc. 2. Egy Puerto Ricó-i támaszponton az amerikaiak bemutatják a világ legnagyobb repülőgépét.

1968. márc. 5. A világ 65 országa kommunista és munkáspártjainak tanácskozása Budapesten.

1968. márc. 8. Varsóban több ezer egyetemista tüntet a sajtószabadságért és a demokráciáért. Március 30-án bezárják a varsói egyetem nagy részét. A tüntetők ellen a rendőrség és a katonaság keményen fellép.

1968. márc. 13. Drezdában a szocialista országok vezetői a prágai eseményekről és a csehszlovák kormány és pártvezetés „hibáiról” tanácskoznak.

1968. márc. 14. A csehszlovákiai magyarok egyesülete, a CSEMADOK közleményt tesz közzé a nemzetiségi kérdés megoldásáról, melyben egyértelműen a demokratizálás mellett foglal állást.

1968. márc. 22. Lemond Antonín Novotný, a Csehszlovák Népköztársaság államelnöke. Utódául március 30-án Ludvík Svobodát választják.

1968. márc. 23. Kommunista pártvezetők tanácskozása Prágában.

1968. ápr. 4. Memphisben merénylet áldozata lesz Martin Luther King amerikai polgárjogi harcos.

A Magyar Televízió bemutatja az első színes magyar tévéfilmet, „A koppányi aga testamentumát”.

1968. ápr. 8. Megkezdzi működését az új csehszlovák kormány Oldrich Cernik miniszterelnök vezetésével. A sztálinista vezetők leváltása után demokratikus úton hatalomra került kormány megszületésével indul meg a később „prágai tavasznak” nevezett demokratizálódás Csehszlovákiában.

1968. ápr. 11. Berlinben súlyosan megsebesítik Rudi Dutschke diákvezért.

1968. ápr. 23. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság kizárja Dél-Afrikát a mexikói olimpiai játékokban való részvételből.

1968. ápr. 30. Bonnban a Német Szövetségi Gyűlés rendkívüli ülést tart a diáksztrájkok miatt.

1968. május eleje Infecundin néven forgalomba kerül az első hazai gyártású hormonális fogamzásgátló tabletta.

1968. máj. 3. Diáksztrájkok kezdődnek Franciaországban a párizsi egyetem nanterre-i fakultásának bezárása miatt. A megmozdulások országos méretű sztrájkká növekednek.

1968. máj. 4. Tárgyalások Moszkvában a csehszlovák helyzetről a szocialista országok vezetőinek részvételével.

1968. máj. 11. Diáktüntetések kezdődnek az NSZK-ban is. A legnagyobb tüntetés Bonnban zajlik. A tüntetők a tervezett szükségállapot-törvény ellen tiltakoznak, melyet a demokrácia elleni fenyegetésként értékelnek. A Német Szövetségi Gyűlés ennek ellenére elfogadja a törvénytervezetet.

1968. máj. 20. A belpolitikai válsággá szélesedett diákmegmozdulások miatt Franciaországban megszakítják a cannes-i filmfesztivált.

1968. máj. 30. Charles de Gaulle felosztatja a Francia Nemzetgyűlést.

1968. máj. 31. Hadgyakorlat ürügyén szovjet csapatok lépik át a csehszlovák határt.

1968. jún. 4. Budapesten rendelet jelenik meg a Politikai Főiskola létrehozásáról.

1968. jún. 6. Los Angelesben Robert Kennedy szenátort halálosan megsebesíti egy merénylet.

1968. jún. 9. J. B. Tito jugoszláv államfő egy héten át tartó diáksztrájkok után politikai és

társadalmi reformokat ígér.

1968. jún. 13–15. Csehszlovák párt- és kormányküldöttség tárgyal Budapesten A. Dubcek, illetve O. Cernik vezetésével. Aláírják a megújított kölcsönös segítségnyújtási szerződést.

1968. jún. 13. A Csehszlovák Írószövetség lapja, a Literarni Listy megemlékezik Nagy Imréről kivégzésének 10. évfordulóján. Nagy Imre a lap szerint már 1955-ben olyan antisztálinista politikát folytatott, amely követendő a csehszlovák reformerek számára is. A Népszabadság június 27-én „Azoknak, akik nem tanultak” című szerkesztőségi cikkében, Gosztonyi János főszerkesztő tollából, élesen támadja emiatt a csehszlovák lapot.

1968. jún. 25. A csehszlovák parlament elfogadja az 1948 óta lefolytatott politikai perek áldozatainak rehabilitációjáról szóló törvényt.

1968. jún. 27. Már a közértekben is lehet Coca-Colát kapni Magyarországon.

1968. jún. 27. Csehszlovákiában közzéteszik a „2000 szavas manifesztumot”, melyben hetven művész, tudós és sportoló sürgeti az ország demokratizálását.

1968. júl. 3. Leonyid Brezsnyev egy a Kremlben megtartott találkozón figyelmezteti a cseh vezetést: reformjaik nem sérthetik a szocializmus érdekeit.

1968. júl. 5. Prágában nyilvánosságra hozzák az „1000 szavas manifesztumot”, mellyel a „2000 szavas manifesztum” követeléseit próbálja meg enyhíteni a csehszlovák pártvezetés.

1968. júl. 15. Közvetlen légi járat indul Moszkva és New York között.

1968. júl. 29. Tárgyalások kezdődnek a csehszlovák és a szovjet vezetők között Csehszlovákia helyzetéről.

1968. aug. 8. Az Egyesült Államokban Richard Nixont választják meg a Republikánus Párt elnökjelöltjévé.

1968. aug. 9. J. B. Tito Csehszlovákiába látogat.

1968. aug. 20–21. A szovjet hadsereg magyar, lengyel, bolgár és keletnémet katonai segédlettel bevonul Csehszlovákiába, és felszámolja a Dubcek nevével fémjelzett reformokat, az „emberarcú szocializmus” kísérletét.

1968. aug. 22. Összeül a Csehszlovák Kommunista Párt rendkívüli kongresszusa.

1968. aug. 23. A kínai vezetés bűncselekménynek minősíti Csehszlovákia megszállását.

1968. szept. 1. Csehszlovákiában normalizálódik a helyzet. A megszálló csapatok kivonulnak a nagyobb városokból. Ugyanakkor Moszkva rosszallása ellenére ismételtén a CSKP KB első titkárává választják A. Dubcket, aki a reformok óvatos folytatására készül. Gustav Husák, a Szlovák Kommunista Párt vezetője, viszont fellép az „antisztálinista” erőkkkel szemben.

1968. szept. 9. Az Egyesült Államokban hadrendbe állítják a világ legnagyobb repülőgép-anyahajóját.

1968. szept. 12. Albánia kilép a Varsói Szerződésből.

1968. szept. 26. Frankfurtban újjáalakítják a Német Kommunista Pártot.

1968. szeptember folyamán Budapesten megrendezik a második táncdalfesztivált, amely az Illés zenekar elsőprő sikerével zárul.

1968. okt. 3. Peruban katonai junta kerül hatalomra, amely államosítja az amerikai érdekeltségeket.

A csehszlovák kormány szerződést ír alá a Varsói Szerződés csapatainak további csehszlovákiai tartózkodásáról.

1968. okt. 12. Mexikóvárosban megnyitják a XIX. Nyári Olimpiai Játékokat.

1968. okt. 18. A magyar Országgyűlés törvényt fogad el a népi ellenőrzésről.

1968. okt. 24. Budapesten autógyártási együttműködési szerződést ír alá Magyarország és a Szovjetunió.

1968. okt. 27. Demokratikus szellemű nemzetiségi törvényt fogad el a szlovák parlament, ugyanakkor a gyakorlatban tovább folytatódik az elszlovákosító politika.

1968. nov. 1 Lyndon B. Johnson amerikai elnök leállítja Észak-Vietnam bombázását. Megkezdődnek a béketárgyalások.

1968. nov. 5. Richard Nixon megnyeri az amerikai elnökválasztást.

1968. nov. 7. Dél-Vietnamban kihirdetik a rendkívüli állapotot.

1968. nov. 15. Romániában megalakul a Magyar Nemzetiségi Dolgozók Tanácsa.

1968. dec. 4. Az MSZMP KB megtárgyalja és elfogadja Nyers Rezső előterjesztését a gazdasági reformról. A testület határozata szerint az új gazdasági mechanizmus pezsdítő hatást gyakorolt a gazdasági életre.

1968. dec. 7. Magyar Ifjúsági Szövetség alakul Pozsonyban. Működését a szlovák hatóságok korlátozzák, majd betiltják.

1968. dec. 11. Megalakul az új amerikai kormány Richard Nixon vezetésével.

1968. dec. 31. A szovjet Tupoljev–144-es utasszállító repülőgép elsőként lépi át a hangsebességet.